

ניתוחי מתים בהלכה סקירה ביבליוגרפית

בשנת תשכ"ז פרסמתי ב"המעין" – כתב עת מוצא לאור ע"י מוסד יצחק ברייער" כרך ז גליון ב, טבת תשכ"ז, סקירה ביבליוגרפית על "ניתוחי מתים בהלכה". בגליון ג, ניסן תשכ"ז, הוספתי למאמר מספר השלמות.

סקירה זו הודפסה מחדש מתוך השלמת החומר ב"תורה ומדע" של אגודת אנשי מדע שומרי תורה בישראל, כרך ד חוב' ב, מנחם-אב תשל"ד.

נתבקשתי כעת להדפיס סקירה זו מחדש. ניסיתי תוך הזמן שעמד לרשותי להשלימה. מודע אני כי אין שלימות מקסימלית. כמו ב"סקירה" הקודמת כך גם בזו חסרים כמה "הידורים" השייכים לרשימה ביבליוגרפית, אבל אילו דייקנן כולי האי לא יכולנו להספיק למסור הרשימה לרפוס.

רשמתי רק תשובות שהגיעו לידי. ספרים שהופיעו בכמה מהדורות רשמתי על פי המהדורא הראשונה; הוספתי ציון למהדורא מאוחרת רק אם יש בה איזה שהוא חידוש בעניין שדנים בו.

ועלינו להוסיף: בסקירה היה מחובתי להצטמצם לנושא ועל כן לא צוינו תשובות בענין ניוול המת ע"י הוצאתו מקברו; וכן לא צוינה לדוגמא תשובת "שאלת היעב"ץ" (ח"א סי' מא) בענין הסתכלות בניתוח המת בשבת, או תשובתו של "אמרי יושר" (ח"ב סי' מד) בקשר למה שנקבר בלא ראשו ונהגו בו אבלות, אם יש לנהוג אבלות כשיקבר הראש. נוגעות לעניננו גם שאלות כגון זו הנידונה ב"בכורי יעקב" לר' יעקב חי זריהן (תרס"ו) סי' ו אי שרי לקרוע בשבת כרסה של מעוברת להוציא הולד, או דיונו של ד"ר יעקב לוי ב"המעין" כרך יא גליון ד (תמוז תשל"א): הצלת הולד אחרי מות האם. כבעית ניתוחי מתים נוגעת תשובתו של הרב שמואל הלוי ואזנר שליט"א ב"שבט הלוי" – חלק או"ח (בני ברק תשל"ל) סי' קלד הדין בשאלת חיוב קבורה בכלל ובפרט ביום טוב ובשאלת טלטול ביום טוב של עיניים שהוצאו מהמת והוחזרו לאחר קבורתו.

לעומת זאת מעניינת, אבל איננה נוגעת לעניננו, השאלה הנידונה ע"י הג"ר יצחק אלחנן ספקטור בשו"ת עין יצחק (ווילנא תרמ"ט) יו"ד סי' לג*: גדרשתי מן רב גדול

* לתשובה זו הופנתה תשומת לבי על ידי הרשימה שהוכנה במכון לאיחזור מידע ובלשונות חישובית – מערכת השו"ת – באוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, על ידי הרב יעקב וינברגר. כן צוינו ברשימה זו פסקי דין של בתי הדין הרבניים בישראל, כרך ו (ירושלים תשכ"ו), עמ' 302, שם צוטטה פסקה מספר מקור ברוך, אשר על פי אייכור זה הובאה להלן במספר כח*, וכן מספר קח. תודתי אמורה למכון הנ"ל ולהרב וינברגר על עזרתם האדיבה בחיפוש התשובות.

א' שנשאל מן עיר א' במדינת אמעריקא אשר יש שם כמה כתי רופאים ומצטרכים לגופים מתים לחותכם, ונודע כי הוצאו כמה מתוך קבריהם למאות ולא לפים, והעשירים שוכרים שומרים על איזה ימים וזהו הוצאה גדולה וגם אין זה לתועלת... והנה באינן יהודים קוברין במערות ובכוכין ושואלים אם מותר לבני ישראל ג"כ לעשות כן... וגם לעשות דלת ברזל וכו'.

הערות עקרוניות לבעית ניתוחי מתים נרשמו על ידנו במאמר ב"המעין" הנ"ל וכן בחוברת "במאבק נגד ניתוחי מתים" (ירושלים תש"ל). כן עלי להפנות תשומת לב לתזכיר בענין השתלת לב שהוגש על ידי ליועץ המשפטי לממשלה, והודפס ביום כ"ב באדר ב' תשל"ח ב"שערים".

כאן רק נציין עוד: בשנת תשכ"ז פורסם פסק דין של גדולי התורה בארץ, הרבנים הראשיים לישראל, ראשי כתי הדין הרבניים, ראשי ישיבות, רבנים ודיינים האומר: "בהיות שגדלה הפרצה בניתוחי מתים אנו מביעים דעתנו, כי נתוח מתים בכל דרך שהיא, אסור לפי דין תורה ואין מקום להיתר אלא באופן של פקוח נפש מידי וזאת רק בהסכמה לכל מקרה ומקרה של רב מובהק המוסמך לכך".

פסק דין זה מצטרף לפסק הדין של אגודת הרבנים בארה"ב (ע' "יגדיל תורה", שנה ט קונטרס א, ניסן תרע"ז), ושל רבני פולין (ע' "שערי ציון", סיון תרפ"ז).

רשימת התשובות

א. ספר נודע ביהודה מהדורא תניינא כרך ראשון מחזיק תשובות השייכים לדיני ש"ע א"ח ויו"ד... [מאת] מוהר"ר יחזקאל סג"ל לנדא... זכרוננו לברכה... פראג גדול שמך ונודע ביהודה [תקע"א] לפ"ק. סי' רי. תשובה למו"ה ליב פישלס: "אחד מת בחולי אבן אם מותר להרופאים לנתחו להתלמד למקום אחר לרפאות חלאים בחולי זה" (ע"פ המפתח). המסקנה: אמנם ספק הצלת נפשות דוחה איסורים אבל רק אם ישנו לפנינו חולה הצריך לזה. אבל בנידון דידן אין כאן שום חולה הצריך לזה רק שרוצים ללמוד חכמה זו אולי יודמן חולה שיהי צריך לזה ודאי דלא דחינן משום חששא קלה זו שום איסור תורה או אפילו איסור דרבנן... וחלילה להתיר דבר זה... ואם אנו ח"ו מקילים בדבר זה א"כ ינתחו כל המתים כדי ללמוד סידור אברים הפנימיים ומהותן כדי שידעו לעשות רפואות להחיים..."

ב. ספר חתם סופר חלק יורה דעה תשובות שאלות אשר הביאו אל מוהר"ר משה סופר זצוק"ל. סופר מהיר [תר"א] לפ"ק פרעסבורג. סי' שלו (בטעות נדפס: רלו). מתיחס לתשובות "נודע ביהודה" (אות א). "נדון שלפנינו מי שרוצה למכור עצמו בחיותו לרופאים שינתחוהו אחרי מותו ללמוד ממנו הלכות הרופאים הנה זה אינו נכנס בגדר פ[קוח] נ[פש] כלל וכלל". דן באיסור הנאה "מטעם מת ישראל אסור בהנאה מן התורה". "בני ישראל מאמינים גם אדם כי ימות באהל עדיין כמותו נקרא אדם פנימי

ולא פגר (קערפער) כי גם בגופו שהיה נרתק לנשמה נשאר בו לחלוחי קדושה ונוהגים בו כבוד".

- 1 ג. שומר ציון הנאמן הוסד על ידי הרב... יעקב עטטלינגער וממני הצעיר שמואל... ענאך. אלטאנא י"ח כסליו תרי"ב. חוב' קטז. דף רל ע"ב. תשובה בענין ניוול המת מפני פקוח נפש מהרב מ"ה יעקב עטטלינגער. דן במקרה "יש שם עוד חולה שנחלה בחולי כזה", מתייחס לתשובת "נודע ביהודה" (אות א) וחולק עליו. מביא דעות שאסור להציל עצמו בממון חברו וודאי אסור להציל עצמו בכזיון חברו, ובמיוחד שאין כל חיוב על המת להציל את החי, וכש"כ שהניוול הוא וודאי וההצלה היא ספק. זהה עם "בנין ציון" ק"ע (אות ד).
- 2 שם, ל' שבט תרי"ב, חוב' קכא, דף רמ ע"ב. בענין נוול המת לצורך פקוח נפש מהרב מ"ה משה שיק. חולק על התשובה הקודמת. ע' "שו"ת מהר"ם שיק" שמזו (אות ז).
- 3 שם, כ"ח אדר תרי"ב, קכג, דף רמה ע"א. עוד בענין ניוול המת מפני פקוח נפש. מ"ר יעקב עטטלינגער. מעמיד דבריו. ע' "בנין ציון" קעא (אות ד).
- 4 שם, ז' אב תרי"ב, חוב' קיב, דף רסב ע"א. עוד בענין ניוול המת מפני פיקוח נפש מאת הרב יעקב קאפיל הלוי ב"ב [=במכרגר] אב"ד דק"ק ווארמס ("ולהיות שזה כמה שנים שנשאלתי אודות ענין זה מאחד מתלמידי אמרתי להוציא לאור בעלים האלה תשובתי אליו" – ע' להלן פבז). לדעתו איסור ניוול המת הוא מן התורה.
- 5 שם, כ"א מנחם אב תרי"ב, חוב' קלג, דף רסד ע"ב. מהנ"ל (הוספה).
- 6 שם, ה' אלול תרי"ב, חוב' קלד, דף רסו ע"ב. מהנ"ל (סוף). המשיב דן משום איסור ניוול המת. מביא דברי "ספר חסידים" סי' תנא ד"כל דבר שהוא משום פקוח נפש יכול לעשות למת". אך כיון שלא נמצא דבר זה בשום ספר מהפוסקים ואפשר לפרש דברי ס"ח שכוונתו "דאם נעשה שינוי בהמתים ואנחנו מסלקים השינוי", לכן אין להסתמך על ס"ח זה בענין ניתוח המת. דף רסז ע"א. עוד בדיון גזל וניוול המת לצורך פיקוח נפש. מהר"ם שיק.
- 7 שם, י"ט אלול תרי"ב, חוב' קלה, דף רסט ע"א מהנ"ל (סוף). ע' "שו"ת מהר"ם שיי"ק" שמ"ח (אות ז). הולך וסובב על מה שחידש ר' יעקב עטטלינגער לאסור להציל עצמו בגופו של חברו ועל מה שהקל במכר עצמו בחיים. הערה מר' יעקב עטטלינגער.
- 8 שם, ו' תמוז תרט"ו, חוב' רד, דף תו ע"ב. בענין איסור ניוול המת מהרב מ"ה בער אפפענהיים אב"ד דק"ק אייבעשיץ (השגה על דברי ר' יעקב קאפיל הלוי ועל מה שהחת"ס (אות ב) אוסר משום הנאה).

9 שם, ג' אלול תרט"ו, חוב' רח, דף תיד ע"א. עוד בענין ניוול במת מהרב מ"ה קאפיל הלוי (תשובה על הקודם).

10 שם, ו' כסלו תרט"ז, חוב' ריג, דף תכה ע"ב. תשובה בענין קבורת נפל. שאלה אשה הפילה נפל... ורוצה רופא ישראלי להשהותו... להתלמד בו חכמת הטבע כמנהג הרופאים... מהרב יעקב עטלינגער. זהה עם בנין ציון קי"ט (אות ד).

11 שם, כ"א אדר שני תרט"ז, חוב' רכב, דף תמב ע"ב. מהרב משה ליב הכהן מניקולסבורג. משיג על דברי ר' יעקב עטלינגער שבסימן הקודם. תשובת ר' יעקב עטלינגער על ההשגה. ההשגה והתשובה נדפסו בשו"ת בנין ציון ק"כ (אות ד).

ד. שו"ת בנין ציון [מאת הרב] יעקב יוקב... יטלינגער אלטונא תרכ"ה. סי' קע בענין ניתוחי מת "למצוא תרופה לאשר עוד בחיים" מתיחס לתשובת נר"ב (אות א) ואוסר להציל נפש ככזיון אחר כשם שאסור להציל עצמו בגזל חברו. זהה עם שומר ציון הנאמן קטז (אות ג).

שם סי' קעא. השגה על דברי המהר"ם שיק (ע' אות ז); זהה עם שומר ציון הנאמן קכג (אות ג).

שם סי' קיט וסי' קכ בענין להשהות נפל בסמים להתלמד בו חכמת הטבע כמנהג הרופאים. אוסר משום חובת ציון קבר שלא יבוא להיטמא בו. זהה עם שומר ציון הנאמן ריג ורכב (אות ג).

ה. ספר האשכול [עם ביאור] נחל אשכול מהרב צבי בנימין... אויערבך ח"ב האלברשטאדט תרכ"ח. עמ' 117. מביא דברי מו"ה קאפיל ב"ב סגל מווארמס (ע' פב, ג, 4 – 6, 9). מתוכח ומסתמך על הגו"ב (אות א).

ו. ספר מתנה חיים חלק שני על יורה דעה [מהרב] חיים... זוסמאן סופר אונגוואר תרל"ג סי' ס. שם, חלק שלישי על יורה דעה (מהנ"ל) מונקאטש תרל"ט סי' ס (בעיקר על איסור הנאה מהמת).

ז. שו"ת מהר"ם שיק, חלק יורה דעה [מאת] מו"ה משה שיק מונקאטש תרמ"א. סי' שדמ. בקשר להשארת נפל בסמים כדי ללמוד ממנו חכמת ניתוח, תגובה להערות ר' אהרן אסאד מניקולסבורג על תשובת ר' יעקב עטלינגער ב"שומר ציון הנאמן" מכתב ריג (אות ג).

שם, סי' שמז ושמה. ניתוחי מתים. מתיחס לשומר ציון הנאמן חוב' קטז וקכג (אות ג) בהם אוסר ר' יעקב עטלינגער אפילו ביש חולה לפנינו וכן כמה שנראה מדברי רי"ע להתיר אם מחל מחיים – ומתנגד לדבריו בשני העינים.

- מורחב משומר ציון הנאמן קכא ועבוד של מה שפרסם שם קלד וקלה (אות ג).
- ח. ספר אמרי שפר [מהרב] אליהו [קלצקין] וורשא תרנ"ו. ס' פכ. דן גם במקרה ניתוח של נרצח.
- ט. וילקט יוסף קובץ על יד... יוצא לאור פעמים בחדש... על ידי הצעיר יוסף הכהן שווארץ. באניהאד ר"ח תמוז תרס"ז שנה ט קונטרס טז. ס"י קענ... הרב... אליעזר דייטש. (ע' אות כב).
- י. תשובה ע"ד חנוטת מתים מאת [הרב] צבי שמעון אלכום. תרע"ו שיקאגא. תשובה לביה"ח לשחפת בעיר דענווער קאלאראדא, בענין נתוחי מתים לתכלית הלימוד והחכמה. (ע' גם אות יא).
- הרהמ"ח דן עם הח"ק והרופאים שם והסיק לאיסור – ורוצה לאסור אף אם החולים יסכימו לנתחם אחרי מותם.
- יא. 1 יגדיל תורה מאסף חדשי ניריורק-ברוקלין. נערך ע"י הרב משה בנימין טאמאשאו (מביט). שנה ח, קונטרס א, טבת תרע"ו, ס"י ב. תשובה "יקרא דחיי" מהרב אליעזר מאיר פרייל (ע' גם אות טז וכג) לד"ר נ. מאסעזאהן¹, בקשר לביה"ח בדענווער (עיין גם אות י').²
- 2 שם, ק"ו ג, אדר א' תרע"ו, ס"י טו: סוף התשובה. דן בדברי הגו"ב (אות א) שאין לחלק בין חששא לזמן קרוב לחששא לזמן רחוק. בתחלת דבריו דן בשאלת ניתוח מתים ע"י כהן.
- 3 שם, ק"ו ד, אדר ב' תרע"ו, ס"י כג. הרב ד"ר דב רעוועל בענין ניתוחי מת ע"י כהן.
- 4 שם, ק"ו ה, ניסן תרע"ו, ס"י לא. הרב יהודה ליב לעווין להרב ש"צ אלכום (ע' אות י') מתיר אם החולה התרצה בפה מלא ובקנין גמור.
- 5 שם, ק"ו ו, אייר תרע"ו, ס"י מא. ד"ר יהודה אליקים גאלדבערג אם מותר לכהן להתלמד חכמת הרפואה אשר נכללת בה גם חכמת ניתוח המתים המעשית. ס"י מו: המשך ד"ר רעוועל.
- 6 שם, ק"ו ז, סיון תרע"ו, ס"י מט. בירור ולבון בענין ניתוח המתים. הרב אלעזר מאיר פרייל מעיר להערות שהגיעו אליו.
- ס"י נ, הרב נתן נטע הלוי הורוביץ דן בדברי הגו"ב (אות א) המחלק בין איתא קמן לליתא קמן.

1 ד"ר נחמיה מאעסזאהן פרסם חוברת "שאלה בעד החיים אל המתים לפ"ק", ניו יארק [תרע"ה] בענין הנידון.

2 כ"יגדיל תורה", שנה ט קונטרס א, ניסן תרע"ו, ב"הוספה" ע' 30 פורסם מאמר "נתוח מתים" מאת ד"ר צבי הענרי אילאוויא, הכולל בירור הבעיות ע"י רופא.

- 7 שם, קו' ח – ט, תמוז-אב תרע"ו, סי' נא. המשך תשובת ד"ר גאלדבערג. סי' נ המשך וסוף להרב פרייל.
- 8 סי' ס: בירור דברים מהרב ד"ר דב רעוועל בענין טומאת כהנים.
- 9 שם, קו' יא – יב, תשרי – חשון תרע"ז, סי' מט. המשך ד"ר גאלדבערג.
- 10 שם, קו' יג, כסלו תרע"ז, סי' עב. המשך ד"ר גאלדבערג.
- 11 שם, קו' ט, קו' א, ניסן תרע"ז, סי' י. המשך ד"ר גאלדבערג.
- 12 שם, קו' ב, אייר תרע"ז, סי' יח. המשך ד"ר רעוועל.
- 13 שם, קו' ג, סיון תרע"ז, סי' כ. המשך ד"ר גאלדבערג.
- 14 שם, קו' ה – ו, אב – אלול, סי' לט. המשך ד"ר גאלדבערג.
- 15 שם, קו' ח – ט, חשון – כסלו, סי' נז. המשך ד"ר גאלדבערג.
- 16 שם, קו' י – יא, שבט – אדר, סי' סג. המשך ד"ר גאלדבערג.
- 17 שם, קו' י, קו' א, מרחשון – כסלו תרע"ט, סי' ב. המשך ד"ר גאלדבערג.
- יב. אוצר דינים ומנהגים ערוכים ע"י יהודה דוד אייזענשטיין, ניר-יורק תרע"ז, עמ' 453. ערך נתוח המתים. סכום קצר ולא מספיק על כמה דיעות.
- יג. ספר שאלות ותשובות בית אב חמישאי [מהרב] אברהם אהרן יודעלאוויץ, ניר-יארק תרע"ט.
- סי' שנה. תשובה להרב צבי שמעון אלבום בקשר לביה"ח בדענווער (אות י) דן בעיקר בדברי חת"ס (אות ב) באיסור הנאה מן המת, בדברי בנין ציון (אות ד) ומהר"ם שיק (אות ז), ובענין חניטה ובחירה. – וכוחב שהגאון מהר"ל פישלס השואל בנו"ב (אות א) הורה להחיר אף באינו לפנינו ובוזה הפריז על המדה.
- סי' שנו. להרב אליעזר מאיר פרייל (אות יא) נגד מה שאמר שכיון שאין הרפואה ברורה הוי כליאת קמן.
- יד. ספר מלכי בקודש חלק שלישי... [מהרב] חיים הירשענוזאן מוינעשטער תרפ"ג. שאלה ד, עמ' 6, "נתוח מתים" במחלקה הרפואית באוניברסיטה בירושלים. תשובה לשאלה ד, עמ' 137, מתפלפל בדברי המתווכחים ב"יגדיל תורה" (אות יא).
- שם, חלק ששי... סעאיני תרפ"ח.
- עמ' 61 מכתב ר' יהודה יהושע פאליק איזראעליט ותשובת המח' עליו.
- עמ' 76 מכתב ר' אפרים שניאור ותשובת המח' עליו.
- עמ' 90 מכתב ר' שמואל בליבאך ותשובת המח' עליו.
- עמ' 117 מכתב ר' דוד צבי אויערבך.
- עמ' 204 מכתב ר' אהרן היימן.
- טו. 1 קונטרס תל תלפיות... גרון ת"ח ורבנים השואל ומשיב מדי חודש בחודשו... ערוך מאתי דוד צבי קאטצבורג. מחברת אחד ושלושים, משנת תרפ"ד,

בודאפעשט. מכתב יא, תמוז תרפ"ד, עמ' קיז אות עד. הרב ישראל וועלטץ הציע שאלה בדבר ניתוח מתים לפני הרב דסענטמיהאל הרב שמעון גרינפעלד ומסר לדפוס שתי תשובותיו (זהה עם אות ע).

הרש"ג דן בכך אם יש בניתוח המת משום איסור הנאה בקשר לתשובת המהר"ם שיק בענין זה (אות ז). אוסר לנתח משום ניוול ומחזק דברי מהר"ם שיק בתשובתו נגד דברי "בנין ציון" (אות ד) שמחילה לא מהני, ושכמקרה שיש לפנינו חולה מסוכן מותר לנתח המת. לבסוף מתיר ניתוח כמת עכו"ם להתלמד. בתשובה השניה שם מלואים לראשונה.

בסוף הוסיף העורך מלואים בעיקר להיתר ניתוח להתלמד כמת עכו"ם. כותב שאין כאן רק הסתכלות אלא שיש אסור הנאה ומציין למחנה חיים ח"ב (אות 1).

2 שם, מכתב יב, מנחם אב תרפ"ד, עמ' קכט, אות עג. תשובה מהרב מרדכי ווינקלער רב במאד. (זהה עם אות כ).

מחזק דעת מהר"ם שיק בקשר לאיסור הנאה כמת, מביא דברי מלכי בקודש (אות יד) ומוסיף שמת מנותח אסור לכהן קרוב להיטמא לו.

3 שם, מחברת שנים ושלישים משנת תרפ"ה, מכתב א עמ' א אות א. מהרב שמעון גרינפעלד מגן על עמדתו שאין איסור הנאה בניתוח המת.

4 שם, מכתב ב, עמ' יא. תשובת הרב שמואל לוי ווינבערגער נגד דעתו של הרב שמעון גרינפעלד בענין הנאה בניתוח המת.

5 שם, מכתב ג, עמ' יט, אות יב. תשובה נוספת מהרב מרדכי ווינקלער. אות יג תשובה נוספת מהרב שמעון גרינפעלד.

6 שם, מכתב ה, עמ' מ, אות כג. הערה של הרב בן ציון בלום לדברי הרב ש. גרינפעלד.

טז. 1 שערי ציון ירחון, ירושלים, העורכים: שלמה כלזר, אהרן י. זסלנסקי. אייר – אלול תרפ"ה, שנה חמישית חוברת ח"יב, סי' מד. נתוח המתים הרב אלעזר מאיר פרייל. (עיין אות יא וכג).

2 שם, תשרי – חזון תרפ"ד, שנה ו, חוברת א – ב, סי' ד. הרב יהודה ליב גרויבארט (בשינויים אות כא).

3 שם, כסליו – שבט תרפ"ו, שנה ו, חוב' ג – ד, סי' כ"א. הרב חיים הירשנזון (ע' גם אות יד) נגד הרב פרייל.

4 שם, אדר – ניסן תרפ"ו, שנה ו, חוב' ו – ז. סי' לו. הרב בצ"מ עוזיאל (ע' גם אות לג). סי' לו. הרב הירשנזון המשך.

5 שם, אייר – תמוז תרפ"ו, שנה ו, חוב' ח – י, סי' כו. המשך הרב הירשנזון.

6 שם, מנ"א – אלול תרפ"ו, שנה ו, חוב' יא – יב, סי' סז. המשך הרב עוזיאל.

7 שם, תשרי – כסליו תרפ"ז, שנה ז' חוב' א – ג, סי' א. המשך הרב עוזיאל.

8 שם, אייר – סיון תרפ"ז, שנה ז, חוב' ט – י, סי' מג. המשך הרב פרייל. מתוך דבריו: "אחרי שבעיקר הדבר הסכימו רבני פולין לאסור להלכה

ולמעשה, כתב לי ידידי הגאון מהר"ר דן רפאל פלאצקי שליט"א שגם הוא נקרא כווארשא לחור"ד בזה ושנגמר הדבר לאיסור [ע' גם יז], וכן הסכים למעשה ידידי הגאון מוהר"ד שפירא שליט"א הגאבד"ק קאוונא לפי הודעת העתונים" — מתפלמס עם הרב הירשנזון והרב עוזיאל.

- יז. שו"ת אור המאיר [מהרב] יהודה מאיר שפירא. תרפ"ו. סי' עד. בענין ביתור. "עוד בשנה שעברה [כלומר תרפ"ה] נדרשנו בזה... והיה לנו אז ועידה בנידון זה יחד עם ועד הרבנים ד"ק וורשא יצ"ו והחלטנו לאיסורא" (ע' טזז).
- יח. ספר קוי אור [מהרב] ראובן מרגליות [לכוב תש"ד]³ עמ' סב במאמר "רופאים ורפואות בתלמוד" מסתמך על "ספר חסידים". (ועיין בקשר לכך אות ג). מאותו מחבר מפורסם גם טל תחיה הוצאה שניה מקובץ "קוי אור", עי"ש גם ב"מילואים".
- יט. ספר מלמד להועיל מאת מוהר"ר דוד צבי האפפמאן... מחברת שניה שו"ת על יו"ד. פרנקפורט ענ"מ, תרפ"ז. סי' קח. "אם מותר לחתוך קדקוד מת אחד בשביל לראות מהות חוליו".
- כ. ספר שאלות ותשובות לבושי מרדכי מהדורא תליתאי. על או"ח ויו"ד [מהרב] מרדכי ליב ווינקלער. בודאפעסט תפר"ח. או"ח סי' כט אם מותר להסתכל במת כדי ללמוד ממנו חכמת הניתוח. וגם אי מותר ללמוד חכמת הניתוח או להסתכל באיזה אומנות בשבת (ע"פ המפתח — ועמ"ש גם בסי' ל). [ע' אות טז, 5].
- כא. ספר חבלים בנעימים חלק שלישי [מהרב] יהודה ליב גרויברט אב"ד ורב הכולל בעיר טט. לואיס. לודו' תרפ"ח. בעיקר כענין ניתוחי מתים באוניברסיטאות פולין. (ע' אות טזז).
- כב. ספר דודאי השדה על הל' שמחות [מאת] הרב... אליעזר חיים דייטש. סעאיני תרפ"ט. סי' עו "אם מותר לרופא יהודי לחתוך המתים ב"סעקציה קאממער" [= חדר הביתורים] כדי שילמד מלאכת הרפואה". מסיק שאם ברור שינתח והו רופאים גויים אם התחיל לנתחו הגוי מותר לרופא יהודי להמשיך, כי אין ניוול אחר ניוול. (זהה עם אות ט). סי' עט, מבסס פסקו דאין ניוול אחר ניוול.
- כג. המאור מאת [הרב] אלעזר מאיר פרייל, ירושלים תרפ"ט. סי' לז, לח, לט תשובות לד"ר נ. מאסעסזאהן (אות יא), סי' מ, מא (אות טז).

3. הספר נדפס בשנת תרפ"א כפי שמתברר מההקדשה לנציב העליון הרברט סמואל.

- כד. ספר שאלות ותשובות מנחת אלעזר. [מהרב] חיים אלעזר שפירא, חלק רביעי, מונקאטש תר"צ.
סי' כח מתייחס בעיקר לתשובת בנין ציון (אות ד) ומסיק בתקיפות לאיסור אפילו באיתא קמן. ועיי"ש גם מש"כ במפתחות.
- כה. ספר נימוקי אורח חיים. חי[דושי] הלכות הגהות ונימוקים על שו"ע אורח חיים [מהרב] חיים אלעזר שפירא, טארנא לעת קץ (= תר"ץ).
סי' שיא הגהמ"ח התיר לטלטל בשבת מת ע"י ככר כדי להצילו מניתוח אחר מוות.
- כו. ספר זכר שמחה [מאת] מוהר"ר שמחה הלוי זצלה"ה באמברגער, פרנקפורט דמיין תרצ"א סי' קנח (מתייחס לתשובה שבשומר ציון הנאמן חוב' קטז, אות 1ג).
- כז. ספר חבצלת השרון שאלות ותשובות חלק ראשון [מהרב] דוד מנחם מאניש באבד, כילגורייתא תרצ"א, יו"ד, סי' צה תשובה לר' מאיר וואהל, ד"ר יודא פייפער ור' מאיר יעקב פרידריך מקרקוב. (ע' אות כח, לא ולו).
- כח. מ. גוטמאן: די ווירקלעכקייט אין ליכט און שאטען, ווארשא 1931. עמ' 99.
שאלת ר' מאיר וואהל, ד"ר יהודה פייפער ומאיר פרידריך (ע' גם אות כז, לא ולז) בענין ביתור על יסוד דרישת האוניברסיטה בקרקוב למסור גויות מתים יהודים לביתור ותשובת הרב יחיאל הלוי קסטנברג בענין זה – מטעם חיוב קבורה ואיסור הנאה פוסק לאיסור.
- כח* מקור ברוך, חלק שני, מאת הרב נחום ברוך גינצבורג, פיעטרקוב תרצ"א, סי' כז: הרשב"א ז"ל בתשובה (סי' שעה) הביאו הרמ"א בחו"מ (סי' רי סק"ג) כתב: המקנה דבר למת, כל שהוא לצורך קבורתו וכבודו קנה יעו"ש. חזינן מזה דאע"פ דאין קנין וזכיה למת, מ"מ כל שהוא לצורך המת אית ליה זכיה וקנין... ד' הרשב"א הנ"ל [יש] לדחות בזה דברי הרה"ג רב"צ עוזיאל מה שרצה לחדש דהגוף של המת אינו שייך למי שהוא, ומש"ה רצה להתיר נתוח המתים יעו"ש, והוא תמוה דנעלם ממנו ד' הרשב"א דכל דלצורך המת יש קנין למת, ומכ"ש דגופו שייך לו בעצמו.
- כט. ספר פורת יוסף חלק ראשון [מהרב] יוסף הלוי צווייג. כילגורייתא תרצ"ג, סי' יז. תשובה שכתב להרב מאיר שפירא זצ"ל בקשר לתשובתו באור המאיר (אות יז). מתיר למסור לביתור "מת ישראל שהרג עצמו לדעת או פושעי ישראל שמתו בלא וידוי". מסתמך הרכה על מחנה חיים ח"ב (אות 8).
- ל. ספר שאלות ותשובות כפי אהרן חלק ראשון... [מהרב] אהרן סג"ל עפשטיין, מונקאטש תרצ"ג. סי' ו בענין ניתוח הנדרש ע"י חברת הביטוח. סי' ח מה עדיף אם להוציא המת מבי"ח בו ביום ולהביאו לקבורה ואז ינתח או להשהותו כמה ימים ואז אפשר יהיה לפעול שלא ינתח.

- לא. שו"ת אמרי דוד מהרב דוד הלוי איש הורוויץ האבד"ק סטניסלאב, בילגורייא תרצ"ב. סי' קיד תשובה בענין ניתוח מתים לצרכי לימוד לר' מאיר וואהל, ד"ר יהודה פייפער, ר' יעקב מאיר פרידריך (ע' אות כז, כח ולז).
- לב. ספר עמק הלכה מאת [הרב] יהושע בוימל, ניו יורק תרצ"ה. סי' מח בענין חגיטה. סי' מט תשובת מהר"י רוזין בעל "צפנת פענח" באותו ענין.
- לג. ספר משפטי עזיאל... [מהרב] בן ציון מאיר חי עזיאל. חלק ראשון, תל אביב תרצ"ה. סי' כח וכט. מתייחס לפרסומים "בשערי ציון" (אות טז). כנ"ל... מהדורא תניינא, חלק ג. יורה דעה כרך ב. ירושלים תשכ"י [= תשיב] סי' קי: אף במקום שמוותר לנתח אסור שישאר אפילו חלק קטן ביותר בלי קבורה. ע' להלן קא.
- לד. ספר שאלות ותשובות מאורות נתן [מאת הרב] נתן נטע לייטער פיעטרקוב תרצ"ו. סי' עט. דן אם נתוח ושריפת המת הוי גיוול.
- לה. ספר חזון איש אהלות [מהרב אברהם ישעי' קרליץ] ווילנא תרצ"ו סי' כב ס"ק לב. מתייחס לגו"ב (אות א) וחת"ס (אות ב). "ואין החילוק בין איתא קמן ליתא קמן אלא אם מצוי הדבר... לא מקרי פקוח נפש בדברים עתידים שבהוה אין להם כל זכר". ודעתו נוטה דאין בזה איסור הנאה רק גיוול.
- לו. ספר שערי שמים [מהרב] מנחם הכהן ריזיקאו, ניו-יורק תרצ"ז, חלק שני. סי' לז "לנתוח מתים ולכדוק אותם כדי ללמוד מהם רפואה לחולים אם מותר לעשות כן".
- לז. ספר שאלות ותשובות דוכב מישרים חלק ראשון... [מהרב] דוב בעריש וויידענפעלד. טשעבין תרצ"ז. סי' נח בענין ניתוח כפרוזקטוריום שאלת ר' מאיר וואהל וכו' (ע' אות כז, כח ולא).
- לח. קונטרס כהנא מסייע כהנא... [מהרב] זאב צבי הכהן קליין [ברלין] תרצ"ח. סי' יא. בענין גיוול המת במקרה של הפסד דמי ביטוח אם לא יערך ניתוח לאחר המוות.
- לט. ספר שאלות ותשובות עצי חיים [מהרב] חיים צבי טייטלבוים, סיגעט בארצות [= תרצ"ט]. יו"ד סי' לד. הסטודנטים הלא יהודים אינם נותנים ליהודים ללמוד רפואה כל עוד לא תספק הח"ק מתים יהודים לניתוחים. תשובה לרב חיים שמואל שור אבדק"ק בוקרשט שנדרש ע"י השלטונות להתערב. חושש שיש כאן ספק נפשות אם תצמח שערוריה ומתיר כשכ ואל תעשה ולא להוציא גופות; וכל זה אם יש חשש לנזק או לסכנה. אבל כשכיל שלא יהיו נדחים מללמוד אין להתיר.

- מ. את לצרה מהרב יקותיאל יהודה גרינוואלד, סנט לואיס, תרצ"ט. עמ' 27 ולהלן. בענין ניתוח לחקור שרשי המחלה ובענין דמי ביטוח; סיכומים. (ע' גם אות מה ומח). עמ' 37, האם מותר לישראל ללמוד חכמת רפואה מתוך צורך בכיתור גויות.
- מא. ספר ירך יעקב [מהרב] יעקב... ארגיאטי ח"ב יו"ד. איסטנבול ת"ש. סי' טו. "ששאלו ממנו הרופאים מבית החולים אם יש היתר לנתוח המת כדי להתלמד ממנו לחולים אחרים יען דהרבה פעמים אינם מכירים בעיקר החולי ודין גרמ"א שימות החולה".
- "העולה מהקובץ דאין אנו יכולין לנוול המת בשום אופן אף אם יצא תועלת לאחרים זולת בהיות האופן לכבודו של מת דוקא הא לאו הכי כלל לא בשום אופן".
- "לית דינא ולית דיינא דאין רשות לנתוח המתים כדי למצוא מזור ותרופה לחולים האחרים אף אם יהיו החולים האחרים לפנינו כי אינו ברור דכנתוח המת ימצאו מזור לחולים האחרים".
- מתיחס גם לתשובת הרב עזריאל ב"שערי ציון". (אות טז).
- מב. 1 הפוסק ירחון תורני... העורך הרב הלל בהגר"א פוסק. ת"א, תשרי תש"א, חוב' ב, עמ' לב. הרב ה.פ. (= הלל פוסק). איסור ניתוח המתים ניוול והלנה בא"י... לא באתי פה להוסיף מדגרמי כלום ורק אציין מראה מקומות של גדולי הפוסקים...
- 2 שם, חשון תש"א, חוב' ג, עמ' מח (המשך).
- 3 שם, אדר תש"א, חוב' ז, עמ' קיב (המשך).
- 4 שם, אייר תש"א, חוב' ט, עמ' קס (המשך).
- 5 שם, סיון תש"א, חוב' י, עמ' קס (המשך).
- 6 שם, תמוז תש"א, חוב' יא, עמ' קעו (המשך).
- מג. 1 הפרדס קובץ רבני חדשי. העורך שמואל הלוי פרדס. שיקאגא. סיון תש"ב, שנה טז, חוב' ג, סי' כת. נתוח המתים. מאת הרב שלמה יצחק לעווין.
- 2 שם, תמוז תש"ה, שנה יט, חוב' ד, סי' כ. להרכיב קרנית שהוסרה מעין מת על עינו של חי, מאת הרב דוד רעגענשבורג (ע' להלן פ).
- 3 שם, אלול תש"ה, חוב' ו, סי' ל. בדין להשתמש בעין של מת מהרב מנחם סג"ל פאללאק.
- 4 שם, טבת תש"ו, שנה יט, חוב' י, סי' כג. קרנית של מת מאת הרב אהרן יהודה אראק.
- 5 שם, העורך והמו"ל הרב שמחה עלבערג, ברוקלין נ"י. טבת תש"ל. שנה מד חוברת ד עמ' 15. הרב שלמה יצחק לעווין: בדין נתוח המתים. בענין הערתו של החת"ס דמת אסור בהנאה ומסיק דיש להחיל כאן הכלל דמצוות לאו ליהנות ניתנו.

- 6 שם, תשל"ו, שנה נ, חוב' ה, סי' כז. הרב משה פיינשטיין: בדבר השתלת לב לחולה (זהה עם סח; עיין צא).
- 7 שם, טבת תשל"ז, שנה נא, חוב' ד, סי' כו. הרב יהודה דוד בלייך: סימני מיתה.
- 8 שם, סיון תש"מ, שנה נד, חוב' ט, סי' מא. הרב אליעזר יהודה וולדינברג: ההשתלה נוגדת את ההלכה (בענין השתלת כליה מן המת).
- מד. דעת כהן מאת הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ירושלים תש"ב. סי' קצט. "בענין המתים הדרושים בשביל הניתוח של למוד רפואה". אוסר בגלל ניוול. "וענין המכירה והמסירה של הגופים בחייהם לא יוכל להועיל... וחלק גבוה מי יתיר".
- 1 מה. 1 ספר הפוסק... המחבר הרב הלל פוסק, חלק ו, חשון תש"ד, עמ' תרכח, סי' תקכט. הרב יקותיאל יהודה גרינוולד בדין נתוח המתים. (ע' גם אות מ ומח).
- 2 שם, חלק יא, כסלו תש"ד, עמ' תרנא, סי' תקמה, העתק מאות מב.
- 3 שם, חלק יב, טבת תש"ד, עמ' תרעא, סי' תקסב, כנ"ל.
- מו. ספר זכרון אברהם משה, הערות על תלמוד בבלי מאת [הרב] אליעזר... דיננער ירושלים תש"ה. עמ' פ"ב, לסנהדרין סח ע"א: בענין נתוח מתים להתלמד ובקשר לתביעות ביטוח.
- מז. פרי אשר, תשובות וחידושים בהלכה ואגדה. מהרב אשר גרוניס, ח"א תש"ו, ח"א סי' ג (עמ' כב): נתוח המתים.
- מח. כל בו על אבלות [מהרב] יקותיאל יהודה גרינוואלד ניו יורק תש"ז. עמ' 40 ולהלן: סיכומים; וכן דיון בחולה מחלה תורשתית שמת אם מותר לנתח; דיון בהעברת קרום עין לעין עיוור. (ע' גם אות לט).
- מט. ספר גשר החיים מהרב יחיאל מיכל טוקצינסקי. חלק א ירושלים תש"ז. עמ' לט: ניתוח מתים. מורחב במהדורא ב ירושלים תש"ך. עמ' ע.
- שם, (מהדור"ב) חלק ב, עמ' רכב. תשובה בענין נתוח.
- נ. 1 קול תורה ירחון רבני מרכזי... העורך: הרב שמואל אהרן ובר. ירושלים, סיון—תמוז תש"ז, שנה א, חוברת ב—ג. ע"ד נתוח מתים לצרכי למודי הרפואה. שאלה של האוניברסיטה העברית והסתדרות מדיציניית הדסה ותשובת הרב י.א. הלוי הרצוג, הרב הראשי לאר"י.
- 2 שם, מנ"א תש"ז, חוב' ד. המשך.
- 3 שם, אלול תש"ז, חוב' ה. המשך.
- 4 שם, תשרי תש"ח, שנה ב, חוב' א. המשך.
- 5 שם, מרחשון תש"ח, שנה ב, חוב' ב. המשך.
- 6 שם, אדר—אלול תש"ח, שנה ב, חוב' ז—יב. המשך.

- 7 שם, שבט – אדר תש"ט, שנה ג, חוב' ה – ו. המשך.
- 8 שם, ניסן – אייר תש"ט, שנה ג, חוב' ז – ח. המשך.
- 9 שם, ניסן – אייר תשי"ג, שנה ז, חוב' ז – ח. הרב איסר יהודה אונטרמן: נתוח פלאסטי המחבר בשר המת לגוף החי. (ע' אות נו).
- 10 שם, מנ"א – אלול תשי"ג, חוב' יא – יב. הרב שמואל אהרן יודלביץ: נתוח מתים לצרכי לימוד רפואה.
- הרב דוב בורשטיין: נתוח פלאסטי המחבר בשר המת לגוף החי.
- 11 שם, תשרי – מרחשון תשי"ד, שנה ח, חוב' א – ב. הרב יודלביץ המשך. הרב בורשטיין המשך.
- הרב צבי דומב: נתוח פלאסטי המחבר בשר המת לגוף החי (הערות והארות).
- 12 שם, כסליו – טבת תשי"ד, חוב' ג – ד. הרב יודלביץ, הרב בורשטיין, הרב דומב המשך.
- 13 שם, שבט – אדר תשי"ד, חוב' ה – ז. הרב בורשטיין, הרב דומב סוף. הרב יודלביץ המשך.
- הרב יחיאל מיכל מרגליות: עוד בשאלת נתוחים פלסטיים. הרב מנחם כהנא: בענין איסור המתהפך להיתר (בקשר עם ניתוח פלאסטי).
- 14 שם, ניסן – אייר תשי"ד, חוב' ח – ט. הרב יודלביץ המשך.
- הרב יהודה גפן: בענין ניתוח פלאסטי. הרב מנחם כהן: הערות ל"קול תורה".
- 15 שם, סיון – אלול תשי"ד, חוב' י – יג. הרב יודלביץ סוף.
- הרב יהושע מנחם ערינברג: לבירור שאלת נתוח פלאסטי.
- 16 שם, תשרי – חשון תשט"ו, שנה ט, חוב' א – ב. הרב ערינברג המשך.
- 17 שם, כסליו – טבת תשט"ו, חוב' ג – ד. הרב ערינברג המשך.
- 18 שם, שבט – אדר תשט"ו, חוב' ה – ו. הרב ערינברג סוף.
- 19 שם, ניסן – אייר תשט"ו, חוב' ז – ח. הרב איסר יהודה אונטרמן: ניתוח פלסטי המחבר בשר המת לגוף החי (ע' אות נו).
- 20 שם, סיון – תמוז תשט"ו, חוב' ט – י. הרב אונטרמן המשך.
- 21 שם, אב – אלול תשט"ו, חוב' יא – יב. הרב אונטרמן סוף.
- 22 שם, תשרי תשכ"ט, חוב' א'. הרב א.י. אונטרמן: נקודת הלכה בכעית השתלת לב. (מתוך הרצאה בכנס לתורה שבעל פה בתוספת עיונים רחבים). זהה עם 9זו.
- נא. ספר חיים וברכה חלק שני... [מהרב] שלום שכנא טשערניק. צייקנו תש"ט. אות נ סעיף י ערך "ניוול המת" דן בשאלת הניתוח.
- נב. ספר חלקת יעקב שאלות ותשובות [חלק ראשון מהרב] מרדכי יעקב ברייש. ירושלים תשי"א. סי' פד: דן בשאלה, אם בלמוד ע"י נתוח המת יש איסור הנאה, מתיחס בעיקר לדברי לבוש מרדכי [אות כ].

- נג. ספר ישמ"ח לבב [מהרב] ישועה שמעון חיים עובדיה גרבה תור"ה צו"ה [= תשי"ב] יו"ד סי' מה בהערה דן בענין העברת עין מת לסומא. אוסר משום איסור הנאה כמת.
- נד. 1 התורה והמדינה כמה לבירור הלכה בעניני המדינה בישראל. העורך: הרב שאול ישראלי. קובץ ה-10 תשי"ג-תשי"ד. עמ' קצא. הרב עובדיה הדאיה: נתוח מתים לצרכי למוד רפואה.
עמ' רב. הרב משה דב וולנר: נתוח מתים לצרכי למוד ושמוש בחלקי גופות מתים לצרכי רפואה. עמ' ריג. העורך [הרב שאול ישראלי]. זהה עם אות עט.
2 שם, קובץ ז-ח, תשט"ו-תשי"ז, עמ' שכב. הרב יששכר הלוי לוין: לשאלת נתוח מתים. "הנני בא... בהצעת השאלה...: אם זה הוא ניוול המת".
- נה. ספר שאלות ותשובות ציץ אליעזר חלק רביעי [מהרב] אליעזר יהודה וולדינברג. ירושלים תשי"ד. סי' יד: קונטרס על אודות ניתוח המתים. מביא הרבה מקודמיו ובסופו סיכום.
שם, חלק תשיעי, ירושלים תשכ"ז. סי' יז: קונטרס כדיני רפואה. פרק ו': אם מותר להוציא אבר מאדם טריפה או מגוסס בידי אדם בכדי לשותלו בגופו של אדם מסוכן להשיבו לבריאותו ושלימותו. סי' מו: גדר קביעת המות. שם, חלק עשירי, ירושלים תש"ל. סי' כה: קונטרס בירורי וליבוני בעיות רפואיות שונות והשתלות אברים ולבכות. פרק ד': א. קביעת המות בזה"ז. ב. חיות האדם אם בלב או במוח. פרק ה': לבעית השתלת לבכות. פרק ו': הוצאת לב להשתלה ממסוכן חשוך מרפא. פרק כה: א. העושה אדם טריפה אם נהרג עליו. ב. מלואים. פרק כו: בירור זהות ויחוד של שתול לב. פרק כז: דיני אדם טריפה.
שם, חלק שלושה-עשר, ירושלים תשל"ח. סי' צא: בענין השתלת כליה וקרנית עין ובענין קביעת המות.
שם, חלק ארבעה-עשר, ירושלים תשמ"א. סי' פא סעיף ב: בהגדרת יציאת הנפש. סי' פג: בהוצאת קוצב לב מגופו של מת (מתיר כשהקוצב לא היה של המת ואפשר להשתמש בו לחולה אחר - וע' צא). סי' פד: השתלת עין (אוסר הוצאת עין, מתיר השתלת קרנית מבנק עיניים. מחייב בקבורה שארית הרקמה שלא הושתלה).
- נו. ספר הלל אומר שו"ת [מאת] הרב הלל פוסק ז"ל תל אביב תשי"ד. יו"ד. סי' ריג. נשאלתי מרופאי הדסה בירושלים אם מותר להשהות נפל מנפלי ישראל כדי להתלמד בו. מסתמך על בנין ציון סי' קיט (אות ד). סי' רטו נשאלתי מרופא הנכבד מירושלים מר הוכמן לברר לו ההלכה בענין נתוח מתים.
- נז. ספר שבט מיהודה חלק ראשון... [מאת הרב] איסר יהודה אונטרמן. ירושלים תשט"ו. עמ' שיג התשובות בקשר לנתוח פלאסטי בסיכום (ע' אות 91, 19-21).

- נח. ספר קול מבשר שאלות ותשובות חלק ראשון מאת [הרב] משולם ראטה. ירושלים תשט"ו. סי' ע כענין שריפת ונתוח מתיים. דן באריכות בשאלת שריפת מתיים, חיוב קבורה, אסור הנאה במת, ובסופו בקיצור על איסור ניתוח.
- נט. שאלות ותשובות תפארת אדם [מהרב] משה דוד אסטרייכער, ניו יארק תשט"ו. סי' עט אם מותר לחתוך ישראל אחר מותו ללמוד ממנו חכמת הרפואה ואם צוה לפני מותו לחתכו ללמוד ממנו מה דינו.
- ס. ספר חסידים עם משנת אברהם... מאת ר' אברהם אהרן פרייס. חלק ראשון טאראנטא תשט"ו. עמ' קעט ולהלן: בענין נתוח מתיים להתלמד; ביטול מצוות עשה דקבורה; איסור הנאה ממת; הבדל בין מת ישראל למתי נכרים; דיון בדברי ר' קאפיל ב"ב סג"ל שבנחל אשכול [ע' אות ה]. שתילת עין של מת בגופו של חי, אם יש איסור הנאה בקרום של העין. מסקנתו (עמ' קפו): לענין נתוח אין אני ח"ו מורה שום היתר למעשה... כדין שתילת האישון שבעין נראה לפע"ד שאין שום חשש כאמור*¹.
- סא. 1 אור המזרח. רבעון מוקדש לתורה לאומה ולמדינה. יו"ל ע"י הועד לחיזוק התורה והיהדות. ניו-יורק.
שנה ג, חוב' ג – ד, אלול תשט"ז. הרב איסר יהודה אונטרמן: אם מותר להשתמש בבשר המת לנתוח פלסטי. (מקוצר מתוך נ"ז).
- 2 שם, שנה ה, חוב' ג – ד, תשי"ח. הרב דוד שלמה שפירא: כדין ניתוח המת. דן בקשר לקבלת דמי ביטוח.
- 3 שם, כרך יח, חוב' ג, ניסן תשכ"ט, עמ' 133. הרב יהודה גרשוני: השתלת הלב לאור ההלכה.
- 4 שם, חוב' ד, תמוז תשכ"ט, עמ' 228. הרב יהודה גרשוני: השתלה עין ושאר אברים לאור ההלכה.
- 5 שם, כרך יט, חוב' א, תשרי תשל"ל, עמ' 22. הרב יהודה גרשוני: כירור השיטות כענין ניתוחי מתיים (ע' קד).
- 6 שם, כרך כא, חוב' ג, ניסן תשל"ב, עמ' 153. הרב יהודה דוד בליך: קביעת זמן המות ע"פ ההלכה.
- 7 שם, כרך כב, חוב' עט – פ, ניסן – תמוז תשל"ג, עמ' 244. הרב יצחק פרייליך: ניתוחי מתיים לאור ההלכה.
- סב. שאלות ותשובות נצר מטעי חלק ראשון... [מהרב] נתן צבי פרידמן תל אביב תשי"ז. סי' לא שאלה דין ביתור ונתוח ללמוד חכמת הרפואה; מתפלמס עם "התורה והמדינה" (אות נד). [ועיין אות סה].

*1. בקשר להעברת קרום העין יש לברר אם למעשה מוציאים כל העין או מורידים רק את קרום העין. גם למתירים ישתנה כנראה הדין, אם מוציאים את כל העין, אף אם משתמשים רק בקרום.

- סג. ספר שאילת משה [מהרב] משה שמשון... וסרמן, תל אביב תשי"ז. יו"ד סי' פד, להרכיב קרום עינו של מת לעיור; מסיק להחיר רק בעין של עכו"ם.
- סד. שאלה ותשובה בענין הרכבת עין מן המת לאדם חי הסומא בעינו מאת הרב מאיר שטיינברג חבר בית הדין. הוצאת בית דין צדק לונדון והמדינה תשי"ז. חוברת ה.
- "נשאלנו מאחד שרוצה לצוות שאחרי מותו ינקרו את עינו ולמסרן לבית החולים כדי להרכיב הקרום על עין חי". ע' סז.
- סה. ספר זהב שב"א... חובר... ע"י... [הרב] דוד גראס. תל אביב תשי"ט. סי' ג. נתוח הבר מינן לצורך למוד חכמת הרפואה. (נגד דברי "נצר מטעי" אות סב). ועיי"ש בעמ' קנו... "הערות והארות" מהרב ישראל וועליץ.
- סו. שו"ת ישכיל עבדי. חלק ששי. [מהרב] עבדיה הדאיה. ירושלים תשי"ט. יו"ד סי' כו: אם מותר להוציא קרום עין של מת ולהכניס בסומא. מתיחס לאות נג ונו.
- סז. 1 נעם, כמה לבירור בעיות בהלכה. ספר שני, ירושלים תשי"ט, עמ' רכג. טהרה במנותחים אחר המות מאת הרב שלמה פישר.
- 2 שם, ספר שלישי, ירושלים תש"ך, עמ' פז. הרב מאיר שטיינברג: בענין הרכבת עין מן מת לסומא. "נשאלנו מאחד שרוצה לצוות שאחרי מותו ינקרו את עינו... כדי להרכיב על עין חי של בן אדם הסומא בעינו... אם זה מותר מצד הדין. עיין סד.
- 3 שם, ספר רביעי, ירושלים תשכ"א. עמ' ר, הרב בנציון פירר: בענין הרכבת אבר מן המת לאדם חי. עמ' רו, הרב יצחק גליקמן: בדין הרכבת אברים ממתים לחולים. מבדיל בין נותן רשות מחיים למקרה שלא נתן רשות.
- 4 שם, ספר חמישי, ירושלים תשכ"ב, עמ' קנט. בדין פינוי המת מקברו ובעית ניתוחי מתים. הרב יצחק וכטפוגל: מעיר לאסור משום לא תגזול ודן באיסור הנאה וחיוב קבורה. אוסר אף בהסכימו הקרובים. עמ' קסה. הרב נחום שמריה שכטר: דן באיסור ניוול וחיוב קבורה, ובענין אי חשוב הנאה ואם יש איסור הנאה כמת עכו"ם ודן בדברים שהודפסו ב"תל תלפיות" (אות טו). עמ' רצט. הרב מרדכי גיפטער: הערות ל"נועם" ספר רביעי (הערה ו ז).
- 5 שם, ספר ששי, ירושלים תשכ"ג, פב. הרב יצחק אריאלי: בעית ניתוחי מתים. דן במכלול הבעיות ובסופו סיכום, מתיר ניתוח כדי להציל חולה אחר מצוי, וכן אם הסכים בעודו בחיים. כן מתיר להעביר קרנית העין ממת לחי. בשאר אברים מצריך עיון. (ע' גם אות עז). עמ' רצ, הרב אפרים גרינבלט: הערות לנועם ספר חמישי. (אות ג הערה למאמרו של הרב שכטר. אות ד הערה לדברי הרב גיפטער).
- 6 שם, ספר שמיני. ירושלים תשכ"ה, עמ' ט. הרב משה פיינשטיין: בענין ניתוח

- מתים. דן בשאלה לחקור רפואות שונות למחלות שאין להם עדיין רפואות מועילות ע"י שתוחכים מחט בחלל הגוף של המת ומוציאים ממנו מעט בשר לחקירה מיקרוסקופית Biopsy וגם בשאלת הכנסת מכשיר Peritoneoscope או Laproscope לגוף המת דרך נקב שעושים בגוף והרופא יכול לראות באמצעות המכשיר כמעט כל חלל הגוף. ע' אגרות משה (אות סח), יו"ד, ח"ב סי' קנא.
- 7 נועם. [שנתון לכירורג בעיות ההלכה]. ספר עשירי, תשכ"ז. הרב חנוך זונדל גרוסברג: קונטרס הרפואה. עמ' רפח: "...ומכאן תשובה למה שהעיר ד"ר יעקב לוי מדברי חזו"א" (ע' אות לה).
- עמ' דש: נתוח המת (ריכוז החומר שבמשנת כרכי נועם בתוספת מכמה ספרים הדנים בענין).
- 8 שם, ספר שנים עשר, תשכ"ט, עמ' רפח. ד"ר יעקב לוי: בענין השתלת אברים מהמת (הקו המבדיל בין החיים למות).
- 9 שם, ספר שלשה עשר, תשל"ל, עמ' א. הרב איסר יהודה אונטרמן: בעית השתלת לב מנקודת הלכה (זהה עם מזמ"ב). עמ' י: הרב מנחם מ. כשר: כבעית השתלת לב.
- 10 שם, ספר ארבעה עשר, תשל"א, עמ' כח: הרב יצחק אייזיק ליעבעס: בענין השתלת אברים. עמ' שח: ד"ר יעקב לוי: תחליפי הכליה וההלכה (בעמ' שטו: השתלה מאדם חי או מהמת? השתלת כליה מהמת בהלכה).
- 11 שם, ספר חמשה עשר, תשל"ב, עמ' רפד. ד"ר יעקב לוי: "החולה לפנינו" (הרהורי רופא בענין היתר ניתוחי מתים).
- 12 שם, ספר ששה עשר, תשל"ג, עמ' נג. ד"ר יעקב לוי: דבר המעכב יציאת נפש (רקע רפואי לבעיות הלכתיות).
- הרב חנוך זונדל גרוסברג: קונטרס הרפואה – תמצית בעיות רפואיות הנוגעות לעניני ההלכה שנתבארו בכרכי נועם האחרונים (ט – טז) וספרים נוספים (שפורטו בעמ' ד שם).
- עמ' ה: קביעת המות; עמ' יב: השתלת לב; עמ' יט: נתוחי מתים.
- 13 שם, ספר שבעה עשר, תשל"ד, עמ' רעב: הרב זאב דב סלונים: שער הלכה. הרב כ.פ. טכורש: שמוש ברקמות מכבד ושריר של נפלים (ע' פד).
- 14 שם, ספר תשעה עשר. תשל"ז עמ' רי. ד"ר אברהם שטיינברג: קביעת רגע המות. הרב זאב דוב סלונים: שער הלכה, עמ' שכד. הרב יהושע בוימיל: חניטה וניתוח.
- 15 שם, ספר עשרים. תשל"ח. הרב לוי ביסטריצקי: שער הלכה, עמ' שכ: מתי מותר לנתח את המת. ליקוטי שיחות, הרב מ' מ' שניאורסאהן (ע' צג).
- 16 שם, ספר עשרים ואחד, תשל"ט. הרב לוי ביסטריצקי: שער הלכה, עמ' שיב: השתלה (ע"פ נג, צא).

- סח. ספר אגרות משה יורה דעת מאת [הרב] משה פיינשטיין ניו יארק ישתב"ח [= תש"ך]. סי' רכט: בענין הדבקות אבר ובשר ועצם דמת כחי אם אסור מדין [איסור] הנ[אה] דמת במת ישראל ומת עכו"ם. (ע"פ המפתח). הדין העיקרי בנהנה שלא כדרך הנאתו, ובאיסור הנאה במת עכו"ם. סי' רל: באם כהן צריך שידבקו בו אבר ובשר ועצם ממת אם יש מקום להתיר מצד איסור טומאה (ע"פ המפתח). ועיי"ש גם סי' רלב אם מותר לעשות נסויים מבשר מן החי.
- שם, יורה דעה חלק שני, נוא יארק תשל"ג, סי' קנא: בענין איסור ניתוח מתים כדי להתלמד איך לרפאות (להתלמד לרפאות אין על זה חיוב וממילא אינו דוחה האיסור דניוול מת; הוצאת לחלוחית או קצת דם אין בזה איסור — ע' 610). סי' קעד בענין השתלת לב לחולה (ע' מג, 6, צא).
- שם, אורח חיים חלק רביעי, יורה דעה חלק שלישי, בני ברק תשמ"א, סי' קלה: קביעת עת המות. סי' קמ: שימוש באיברים של מת ע"פ צוואתו להשגת ידיעה בעניני רפואה.
- סט. ספר שאלות ותשובות יביע אומר חלק שלישי [מהרב] עובדיה יוסף ירושלים ישתב"ח (תש"ך). יו"ד סי' כ. תשובת הרב בן ציון אבא שאול אם מותר להרכיב קרום עין של מת בעינו של סומא.
- אוסר במת ישראל משום שאיסור הנאה במת הוא מן התורה ואף שלא כדרך הנאתו ומידי ספק לא יצא אם הוא מה"ת או מדרבנן ונלוה לזה איסור ניוול. סי' כא תשובת הרב המחבר: רבו הראשונים שעור המת אסור בהנאה מן התורה וקרום של עין כנראה דין בשר יש לו וודאי אסור מן התורה.
- אך רבו האחרונים המתירים שלא כדרך הנאתו במת. וע"כ יש לאמר שבנידון דידן שהוא לפקוח עינים עוורות יש להתיר אף במת ישראל. סי' כב. המשך. דן אם אין מצוות קבורה של העין, ומסיק שכיון ששבה העין לתחיה אין בה חובת קבורה.
- סי' כג המשך בדין איסור ניוול המת. מביא דברי הרכה אחרונים בניתוח שלא לצורך כבוד המת עצמו וצועק ככרוכיא על המצב שנשתרר. אך מסיק שלצורך גדול לפקוח עיניים עוורות כדאים הגאונים שהתירו כזה כשאי אפשר להשיג קרומי עיניים ממתי גויים. אלא שנראה שאין להתיר אלא אם הסכים המת מחייו לעשות כן. ואם יש לרופאים כבר עיניים מוכנות שהניוול נעשה כבר מותר להתרפא כזה.
- סיכומן של התשובות הנ"ל בספר ילקוט יוסף — פסקי דינים, לוקטו וסודרו מתוך ספר שו"ת יביע אומר, ערוך ומסודר בידי בן המחבר [הר"י יוסף], תשל"א, עמ' קלד — קלה.
- ע. ספר שו"ת מהרש"ג חלק שני על או"ח ויו"ד וח"א על חר"מ ואה"ע ז.

- מכבוד... הרב... שמעון גרינפעלד זצוקללה"ה ירושלים תשכ"א. סי' רי, ריא, ריב, (זהה עם תל תלפיות אות טו).
- עא. 1 הדרום: קובץ תורני. העורך: הרב חיים דוב שעוועל. ניו יורק. חוברת י"ג, ניסן תשכ"א, עמ' 54. הרב שמואל היבנר: השמוש בעניניו של המת לפקוח עינים עורות. לאסור נגד המתירים.
- 2 שם, חוב' כו, תשרי תשכ"ח, עמ' 56. הרב חיים דוד רגנשברג: לשאלת ניתוח מתים. מתייחס לתשובת הגר"מ פיינשטיין (620).
- 3 שם, חוב' כז, ניסן תשכ"ח, עמ' 242. הרב ישראל הלוי בארי: מכתב והערה בענין ניוול מת בקשר לניתוח.
- 4 שם, חוב' לב, תשרי תשל"א. עמ' 59. הרב גדלי' אהרן רבינוביץ וד"ר מרדכי קניגסברג: הגדרת המות וקביעת זמנו לאור ההלכה. וע' שם חוב' לג, ניסן תשל"א, עמ' 222, מכתבו של ד"ר יעקב לוי. קיצור המאמר מוכא כנעם ט"ז, עמ' צד, ב"שער הלכה". וע' שם עמ' ט ב"קונטרס הרפואה" (אות 1220) בקורת חריפה.
- 5 שם, חוב' לז, ניסן תשל"ג, עמ' 73. הרב יעקב בלידשטיין: הערה בענין קביעת המות בהלכה.
- עב. שרידי אש, שאלות ותשובות אורח חיים ויורה דעה מאת הרב יחיאל יעקב ווינברג, חלק ב, ירושלים תשכ"ב. סי' קיט. בענין נתוח מתים לצורך רפואה. סי' קכ. אם מותר להרכיב עור של עין מת לעיוור. מתייחס לתשובת הרא"י אונטרמן (אות נו), "המתיר לא הפסיד".
- עג. ספר שואלין ודורשין... [מאת] הרה"ר ד"ר יצחק אונא זצ"ל. תל אביב תשכ"ב. סי' נב. ניתוח גיית ילד שמת הוא ואחיו קודמו ביום עשירי ללידה כדי להכיר סיבת מיתתו ליעץ להורים איך יתנהגו להחיות ילדיהם שיוולדו להם להבא. מסיק להקל לפי הנו"ב ואף לפי שו"ת בני ציון. (עיי' אות א, ד).
- עד. 1 סיני ירחון לתורה ולמדעי היהדות בעריכת יצחק רפאל – כרך נה, ירושלים ניסן – אלול תשכ"ד, עמ' קנו. בירור הלכה אם מותר לרופאים להשתמש באבריו של מת – שציוה או לא ציוה על כך – לצורך רפואתו של אדם חי, מאת הרב פרופ' י. יעקב ניומן.
- 2 שם, כרך סט, ירושלים ניסן – אלול תשל"א, עמ' מה. בירור הלכה כדין ניתוחי מתים מאת הרב ד"ר אליעזר ברקוביץ. וע' נועם טו, עמ' רפו. וכן פכב.
- עה. ספר ציון לנפש חיה מהרב נתן נטע לייטער, ירושלים תשכ"ד, סי' טז: לענין מי שנהרג להוציאו מקברו ולנתחו להשיג פיצויים, וכן כדי להעניש הרוצח במזיד או בשגגה.

- עו. ספר הר צבי תשובות, פסקים וחקרי הלכה, יורה דעה, אשר השיב... מרן צבי פסח פראנק זצוק"ל. ירושלים תשכ"ד.
- סי' רעז. הרכבת קרום של עין של מת לסומא: דין בשאלת איסור הנאה. הספק אם איסור הנאה של מת הוא בכזית או בשוה פרוטה, ואם הוא שלא כדרך הנאתו. מעיר שלא כל עור אינו ככלל בשר, וספק אם קרום של עין הוא בגדר עור.
- סי' רעח. הנאת למוד ע"י הסתכלות באברי המת: תשובה לרופא יר"ש. אם יש איסור הנאה בהסתכלות באברי המת.
- ועיין ב"הערות ומלואים" בסוף הספר (דף רפב ע"ג וע"ד).
- עז. תורה שבעל פה בעריכת יצחק רפאל, ירושלים תשכ"ד, עמ' לט. הרב יצחק אריאלי: בעית נתוחי מתים. (ע' גם אות סז). עמ' סו. הרב שמואל נתחום רובינשטיין: לשאלת נתוחי מתים בהלכה. נדפס גם ב"סיני, ירחון לתורה ולמדעי היהדות", ירושלים תשכ"ג, שנה כז, חוב' ו, עמ' שב.
- עח. ספר כבוד המת מאת הרב ישראל קלפהולץ ירושלים תשכ"ו. (בשכפול). מטרת החוברת "להבהיר בעיה זו של נתוח מתים בדיון ומיצוי מקיף על כל בעיותיה כפי ההלכה בקיצור נמרץ".
- עט. ספר עמוד הימיני [מהרב] שאול ישראלי. תל-אביב תשכ"ו. סי' לד. ניתוחי מתים. "נכרר בזה שלש נקודות מאותה שאלה עמוקה ומסועפת והן: א. איסור הלנת מת; ב. השארת חלקים בלי קבורה; ג. ניוול המת". זהה עם אות נד (כתוספת הערה).
- פ. משמרת חיים מהרב חיים דוד רגנשברג. ירושלים תשכ"ו. סי' יט. מהו להרכיב קרנית מעינו של מת על עינו של חי. (ע' מג).
- פא. 1 שבילין רבעון בעריכת הרב כ.פ. טכורש [תל אביב] שנה ששית, גליון טז — יז, מרחשון תשכ"ז, עמ' לג. הרב כ.פ. טכורש: שמוש ברקמות מכבד ושריר של נפלים המוצאים ע"י זריקה לצרכי ריפוי. (זהה עם עב).
- 2 שם, שנה שמינית, גליון כא — כב, כסלו תשכ"ט, עמ' ט. הרב א"י אונטרמן: השתלת הלב בהלכה (ע' 221).
- 3 שם, שנה תשיעית, גליון כה — כו, אלול תשל"ל. הרב שמאי גינזבורג: הערות לענין שתילת לב (הערות למאמרו של הרב א"י אונטרמן בקול תורה, תשרי תשכ"ט — 221).
- 4 שם, שנה יא, גליון כז — כח, שבט תשל"ב, עמ' סג. הרב יהודה גרשוני: השתלת הלב לאור ההלכה (דיון: מתי נחשב אדם כמת; אם מותר להוציא לב ממסוכן שבלי הלב נחשב למת — ע' להלן 5).
- 5 שם, שנה יח, קובץ לא — לב, אייר תשל"ט, עמ' נט. הרב יהודה גרשוני:

השתלת הלב לאור ההלכה (המאמר שלעיל, אות 4, בקצת שינויים והוספות) ע' קד.

- פב. 1 המעין, כתב עת מוצא לאור ע"י מוסד יצחק ברייער. כרך ג גליון ב, ירושלים, טבת תשכ"ז, עמ' 49. תשובה קצרה מאת הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל, הרב הראשי לישראל מהשנה תשט"ו או תשט"ז. תורגמה מאנגלית מ"ג'ואיש פרס", ניו יורק, 2 בספטמבר 1966.
- שם, עמ' 67, תשובת הרב נתן אדלר זצ"ל. תרגום מאנגלית מהירחון "אוקסידינט", פילדלפיה 5617, כרך 14, עמ' 129/37.
- 2 שם, כרך ט, גליון א, תשרי תשכ"ט, עמ' 17. הרב גבריאל קראוס: השתלת אברים בהלכה – הרצאה בכנוס אנשי מדע שומרי תורה במנצ'סטר. הרהמ"ח מסתמך על חוות דעת שהגיעה מפרי עטם של "הרב הראשי ד"ר ע. יעקובוביץ, הרב י. וייס אב"ד דק"ק מנצ'סטר והרב ש.ז. אויערבך".
- 3 שם, כרך ט, גליון א, תשרי תשכ"ט, עמ' 24. ד"ר יעקב לוי: קביעת המות ע"י הרופאים. תגובה למכתב למערכת שפורסם בעתונים ע"י הגר"א אונטרמן שליט"א בקשר לקביעת המוות.
- 4 שם, כרך י, גליון א, תשרי תש"ל, עמ' 3. ד"ר יעקב לוי: מאימתי מותר להוציא אבר להשתלה. שם בעמ' 8: עמדת ההלכה.
- 5 שם, כרך יב, גליון ג, ניסן תשל"ב, עמ' 24. ד"ר יעקב לוי: מות מוחי.
- 6 שם, כרך יג, גליון ב, טבת תשל"ג, עמ' 53. דוד הנשקה: כירור דעתו של הרב יעקב עטלינגר בדין נתוחי מתים. (למאמרו של הרב ד"ר אליעזר ברקוביץ). (ע' אות עד1).
- 7 שם, כרך טו, גליון ד, תמוז תשל"ב, עמ' 12. הרב יעקב קאפיל הלוי במברגר זצ"ל: תשובה בענין ניתוחי מתים [לתלמידי... הרב המה"ג כמו"ה צבי בנימין אב (= אויערבאך) – ע' לעיל ג4]. פורסם מתוך כתב יד ע"י הרב נתן רפאל אויערבך. (ע' ה).
- 8 שם, כרך כא, גליון א, תשרי תשמ"א, עמ' 52. ד"ר אברהם ס' אברהם: הנאה ממת עכו"ם. בעמ' 59 – 60 הערות הג"ר שלמה זלמן אויערבאך שליט"א.
- פג. 1 תורת מיכאל, חידושים ותשובות [מהרב] מיכאל אליעזר פארשלגר. ירושלים תשכ"ז, סי' נו. "אם מותר להסיר את הקרנית מעינו של מת ולחברה על עינו של חי, אם יש בזה משום איסור הנאה ממת".
- פד. 1 כתר אפרים, כולל ביאורי הלכה, מחקרי הלכה, שאלות ותשובות, מהרב כתריאל פישל טכורש. תל אביב תשכ"ז. סי' נו: שמוש ברקמות מכבד ושריר של נפלים המוצאים ע"י זריקה לצרכי ריפוי (זהה עם סט).
- פה. 1 המאור, ירחון מוקדש לתורה ולכל עניני עם ישראל בעריכת הרב מאיר אמסעל, ברקלין אייר תשכ"ז, גליון קסט, עמ' 10. הרב יהודה ארי' עזרין: בענין איסור ניתוח מתים אפילו בהסכמת המשפחה.

- 2 שם, כסלו — טבת תשכ"ח, גליון קעג, עמ' 18. הרב שניאור זושא רייז: בענין ניתוח והחלפת הלב.
- 3 שם, אלול תשכ"ח, גליון קעח, עמ' 3. הרב יצחק יעקב ווייס: אי מותר להשתיל הלב (תשובה להרב הראשי ישראל יעקובוביץ — ע' צא).
- 4 שם, תשרי — חשון תשכ"ט, גליון קעט, עמ' 3. הרב חיים דובער גולעווסקי: בעיות בהשתלת לב. שם עמ' 15 מגיב על הרצאתו של הגרא"י אונטרמן (לעיל אות מזמ).
- 5 שם, כסלו — טבת תשכ"ט, גליון קפ, עמ' 22. הרב גולעווסקי המשך.
- 6 שם, שבט — אדר תשכ"ט, גליון קפא, עמ' 11. הרב דובער גולעווסקי: הערות והוספות.
- 7 שם, תשרי — מרחשון תשל"ח, גליון רמ, עמ' 11. הרב יוסף יהושע אפפעל: אי להרכיב עין ממת לעזור.
- פו. שערי הלכה, לקט של פסקי תשובות, ערך הרב זאב דב סלונים (ירושלים) תשכ"ט, סי' רמה: הלנת המת או ניתוח המת מה עדיף. סי' שפג: חניטת המת. סי' חיט: שימוש ברקמות של נפלים.
- פז. מחניים צבא הגנה לישראל, הרבנות הראשית הצבאית. מרחשון תשל"ל. גליון קכב, עמ' ז. הרב שלמה גורן: השתלות לב לאור ההלכה.
- פח. תלפיות רבעון לעניני הלכה אגדה ומוסר היהדות, כרך ט, חוב ג — ג, ד, ניו יורק, אלול תשל"ל, עמ' 579. הרב יחיאל טוקצינסקי זצ"ל: לשאלת נתוח המת ובעלות האדם על הגוף.
- פט. 1 אסיא, מאמרים, תמציות וסקירות בעניני הלכה ורפואה. העורך אברהם שטינברג. יו"ל ע"י המכון ע"ש ד"ר פלק שלזינגר ז"ל. גליון א. ב' אלול תשל"ל. (הופיע בשם: פרסומים בעניני הלכה ורפואה). בעיית השתלת לב מנקודת ההלכה. תקציר מאמרי הרב א"י אונטרמן והרב מ. כשר שכנועם (אות סז9). (ע' צט1).
- 2 שם, גליון ב, שבט תשל"א, עמ' 40. ד"ר יעקב לוי: מאימתי מותר להוציא אבר להשתלה. תקציר מ"המעין" תשרי תשל"ל (אות פכ4) בתוספת כמה מראי מקומות. (ע' צט1).
- 3 שם, גליון ג, סיון תשל"א, עמ' 13. סימפוזיון: קביעת רגע המות והשתלת איברים. דברי פרופ' א. קן ופרופ' י. דוידסון. בעמ' 21 דברי הרב ברוך י. רבינוביץ הדין בדברים מבחינת ההלכה. וע' גם גליון ד, תשרי תשל"ב, עמ' 42 דברי ד"ר דוד מרגלית.
- 4 שם, גליון ד, תשרי תשל"ב, עמ' 10. ד"ר יעקב לוי: "החולה לפנינו" (הרהורי רופא בענין היתר ניתוחי מתים). (ע' להלן 5 — 6, וע' צט1).
- 5 שם, גליון ה, ניסן תשל"ב, עמ' 9. הרב נתן צבי פרידמן: השתלת הלב לאור

- ההלכה. עמ' 10. פרופ' ד. מאיר: "החולה לפנינו" (קרובים נעשו רחוקים). תגובה למאמרו של ד"ר יעקב לוי (ע' לעיל 14-6, וע' להלן צטט).
- עמ' 17. בענין השתלת קרנית תמצית מתשובת הגר"י וינברג (לעיל עב), בתוספת מראי מקומות (ע' צטט).
- 6 שם, גליון ו, תמוז תשל"ב, עמ' 23. ד"ר יעקב לוי: "החולה לפנינו" (דברי הסבר). (ע' לעיל 4 — 5). עמ' 31. השתלת קרנית ממת לחי. תמצית תשובתו של הרב שטינברג (לעיל סו). עמ' 32. השהית נפל לאחר מותו לצורך לימוד. תמצית תשובת בנין ציון סי' קיט ומקורות נוספים. (ע' צטט).
- 7 שם, גליון ת, ניסן תשל"ג, עמ' 28. בענין ניתוח מתים. תמצית מתשובת הרב מ. פיינשטיין (לעיל סז). (ע' צטט).
- 8 שם, חוב' ט, ניסן תשל"ד, עמ' 34. תמצית ממאמרו של הגר"י אריאלי (לעיל סז ועיין להלן צטט).
- 9 שם, חוב' יב, אלול תשל"ה, עמ' 26. השתלת הלב — תמצית תשובת הרב י. ווייס מ"המאור" (פה 3 וע' צטט).
- 10 שם, חוב' יג, אדר ב' תשל"ו, עמ' 27. תמצית מתשובת הרב בצמ"ח עוזיאל: נתוח גוף מת לצורך לימוד אנטומיה (לעיל לג וע' צטט).
- 11 שם, חוב' טו, מרחשון תשל"ז, עמ' 27. תמצית מתשובת הרב בצמ"ח עוזיאל: האם מותר להשאיר חלקים מהמת כשימור כדי ללמוד בעתיד (לעיל לג וע' צטט).
- 12 שם, חוב' יח, תשרי תשל"ח: הלכות רופאים ורפואה עפ"י שו"ת מנחת יצחק לקמן (צא). עמ' 22: ניתוחי מתים. עמ' 23: קביעת רגע המות והשתלת אברים (ע' לעיל 9).
- 13 שם, חוב' כד, אייר תשל"ט, עמ' 36 בתוך מאמרו של ד"ר אברהם — סופר אברהם: קביעת המות (ע' צטט).
- 14 שם, חוב' כז — כח, כסלו תשמ"א, עמ' 5. הרב חיים דוד הלוי: השתלת איברים מן החי ומן המת בהלכה (הרצאה בפני רופאי ביה"ח אסף הרופא). (ע' צטט 4). שם, עמ' 14. פרופ' רון וכסלר: שימור עור המת לטיפול בחולי כוויה (בעיה לדיון). בעמ' 15 — הערת העורך (ד"ר א. שטינברג). (ע' צטט 4).
- 15 שם, חוב' כט — ל, סיון תשמ"א, עמ' 43. הרב משה הלזי שטינברג: "בנק" עור אדם מת לאור ההלכה. דן בשאלה אם מותר ליסד בנק של עור אדם מת שיהא מוכן למקרה כוויה.
- 16 שם, (העורך: הרב מרדכי הלפרין), חוב' לג, תמוז תשמ"ב, עמ' 48. פרופ' ז. רקובר: השתלת איברים, השתלת לב, קביעת זמן המות, ניתוחי מתים, ביבליוגרפיה מסודרת עפ"י שמות המחברים.
- צ. שו"ת בית אב"י חלק ראשון מהרב יצחק אייזיק ליעבעס. נוא יארק תשל"א, סי' קט, אם מותר להלין מת כדי להצילו מניתוח. (יש לפנינו שני איסורים, של ניוול ובזיון המת — ולדינא נראה דעדיף טפי להלינו כי אחר האוטופסי

נוטלים האיברים הפנימיים ומשליכים אותם). עמ' רצא, קונטרס רופא כל בשר, כירור הלכה בעניני ניתוחים פלסטיים. סי' יז, י עד עח: אם מותר ליקח אבר מן המת להשתילו בבשר החי (דיון באיסור הנאה מן המת, ניוול המת, ביטול מ"ע דקבורה, הלנת המת).

שם, סי' עט עד צד: אם מותר ליקח עין מן המת להרכיבו לאיש סומא (דן ביש ואין סומא לפנינו, ובסומא בעין אחת ובשתי עיניו, ובציווה בעצמו ולא ציווה, ואם עין נקרא אבר לענין טומאת אהל).

שם, סי' צה — קיא: כהן באיזה אופן יכולים להרכיב לו אבר מן המת אפילו במקום דליכא פקוח נפש.

שם, שם קיב — קיט: אשה שנתקלקל עור פניה אם מותר ליקח עור מן המת להפשיט על פניה.

שם, סי' קכ — קלא: כהן אם מותר להשתיל בו אבר מן המת. שם, חלק שני, נוא יארק תשל"ו, סי' קנג. בתוך התשובה בעמ' ריג דן בקיצור בקביעת המות ובהשתלת לב (השתלת הלב — רצח כפול).

שם, חלק שלישי, נוא יורק תש"מ. סי' קלב: לעשות ניתוח לנפל לצורך גדול.

צא. שאלות ותשובות מנחת יצחק מהרב יצחק יעקב וייס. חלק חמישי, ירושלים תשל"ב, סי' ז. בנדון השתלת הלב. השואל כותב: הוזמנתי מטעם משרד הבריאות הבריטי להשתתף בוועידה... לדון על הבעיות החוקיות והמוסריות הנובעות מן הטפולים החדשים בשתילת אברים. מתוך התשובה: בנוגע להשאלה שברצונם... להתיר שימוש אברים בלי רשותו או רשות משפחתו כודאי שיש למחות כנגד זה... אולם למעשה השאלות הכרוכות בטפולים אלה הן יותר מסובכות. א"א להשתמש באבר של מת אלא אם יש עוד חיות בו... זקוקים אנו לקביעת רגע המיתה בדיוק... ואף באופן שהאריכו את חיי החולה, מ"מ פשיטא דאם אח"כ מקרבים את מיתתו הוי בכלל שפיכות דמים. ושם בס"ק כ: היכא שהחולה לפנינו והותר משום פיקוח נפש ברור שאין חיוב בדבר.

סי' ח. העתק דברי הגרמ"מ פיינשטיין שליט"א בענין הנידון ("ברור ומוחלט ולא שייך כלל לדון ולפלפל בזה, כי שתילת לב שהתחילו הרופאים לעשות הוא רציחת שתי נפשות ממש"). ותגובת הגהמ"ח.

סי' ט. בענין איסור של נתוח מתים אף לצורך רפואה. (ואם יש חילוק אם הסכים בחיים או לא).

שם, חלק שביעי, ירושלים תש"מ, סי' קא: אוסר להוציא קוצב לב מתחת עורו של מת (ניוול מת אסור משום הפסד ממון; איסור הנאה בקוצב). וע' נה.

צב. שירי המנחה מאת הרב חנוך הכהן ארנטרוי. חיפה תשל"ב, סי' לד בחלק התשובות (עמ' שטז): פתיחת הקבר (ונתוח לאחור מות) לקביעת סיבת המות להשגת דמי ביטוח.

- צג. ליקוטי שיחות מהרב מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש, ספר שלישי, כרך שני, שמות. ברקלין נ"י תשל"ג, עמ' 327: מכתב לאסיפת רופאים דתיים: ניתוח מתים. לדעת סיבת המות רק במקרה הנוגע להצלת נפש על אתר (ביטול האשמה בהרעלה וכיו"ב). לנתח רק במקום ההכרחי וקבורת כל החלקים אח"כ.
- צד. שו"ת שבט הלוי, חלק יורה דעה, מהרב שמואל הלוי ואזנר, בני ברק תשל"ג, סי' ריא, בענין מסירת עיני מת לבנק עיניים.
- צה. שנה בשנה, ספר השנה תשל"ד, עמ' 125. הרב שלמה גורן: הגדרת המות בהלכה.
- שם, ערב ראש השנה תשל"ו, עמ' 161. הרב יהודה צבי בלייך: האם הפסקת הנשימה סימן מובהק של המוות?
- צו. שאילת חמדת צבי, חלק שני, יו"ד. מאת הרב משה דב וולנר. תשל"ד, סי' כ: ניתוח מתים לצרכי לימוד ושימוש בחלקי גופות מתים לצרכי רפואה.
- צז. שיח משה מהרב משה אליעזר קראוס, ירושלים תשל"ד, סי' ל: קונטרס אורות מאופל בענין מת אסור בהנאה (כסופו אי שער מת אסור בהנאה).
- צח. תורה ומדע, יוצא ע"י אגודת אנשי מדע שומרי תורה בישראל, כרך ד, חוב' ב, מנחם-אב תשל"ד, עמ' 54. הרב יצחק אריאלי: בעית ניתוחי מתים (תקציר מתוך נועם כרך ו, 502). עמ' 55: הרב ישראל יעקובוביץ: בעית ניתוח המתים בספרות ההלכה ולאור התנאים הנוכחיים (מבוסס על ספרו הרפואה והיהדות, והרצאות בכנוס לתורה שבעל פה). עמ' 91: גילוי דעת של רבני ישראל משנת תשכ"ז. גילוי דעת הרבנות הראשית.
- צט. 1 ספר אסיא א', מאמרים, תמציות וסקירות בעניני רפואה והלכה, נערך ע"י ד"ר אברהם שטינברג, ירושלים תשל"ו (עריכה חדשה של אסיא חוב' א – יב – ע' פט), שער ג, עמ' 181: כירורגיה ופתולוגיה (כולל: ... ניתוחי מתים, קביעת רגע המות, השתלת איברים).
- 2 שם, כרך ב', ירושלים תשמ"א, עמ' 41 – 42 זהה עם אסיא חוב' יח (פט 12). עמ' 75: דין נתוח שקורים בלשונם אנאטאמי – מתוך ספר הרפואות של הרב שלמה היילפרין (דן בדברי נחל אשכול – ה – , נודע ביהודה – א – , חת"ם סופר – ב – , ובשאלה אם כהן מותר לו לנתח מת עכו"ם).
- 3 שם, כרך ג' ירושלים תשמ"ג, עמ' 393. ד"ר אברהם שטינברג: קביעת רגע המוות, היבטים היסטוריים פילוסופיים ורפואיים. עמ' 404 היבטים הלכתיים. עמ' 467 ד"ר אברהם-סופר אברהם: טפול בגוסס וקביעת המוות (ע' פט 13). עמ' 474. ד"ר אברהם שטינברג: סכומי תשובות בענין נתוחי מתים מתוך שו"ת משפטי עוזיאל (ע' פט 10 – 11).
- 4 שם, כרך ד', ירושלים תשמ"ד, עמ' 246. פרופ' רון וכסלר: שמור עור המת

- לטיפול בחולי כויה, והערת העורך (ד"ר אברהם שטינברג) (ע' פט14). עמ' 249. הרב משה הלוי שטינברג: "כנק" עור אדם מת לאור ההלכה. (ע' פט15). עמ' 251 הרב חיים דוד הלוי: השתלת אברים מן החי ומן המת בהלכה (ע' פט14).
- ק. דיני ישראל, שנתון למשפט עברי ולדיני משפחה, אוניברסיטת תל-אביב, הפקולטה למשפטים, כרך ז, תל-אביב תשל"ו, עמ' קכא. הרב מנחם סליי: סעיף נתוח שלאחר המות בחוזה הביטוח במשפט העברי (ע' קה).
- קא. פסקי עזיאל בשאלות הזמן, נאספו מתוך משנתו ההלכתית של הרב בנימין מאיר חי עזיאל, ירושלים תשל"ז, עמ' קעב וקפד: המצית מפורטת של התשובות לעיל (אות לג).
- קב. עשה לך רב מאת הרב חיים דוד הלוי, חלק שני, תל-אביב תשל"ח, סי' נו, עמ' רב: הוצאת קרנית מעינו של מת להחזרת מאור עיניו של חולה. שם, חלק רביעי, תל-אביב תשמ"א, סי' סד, עמ' שיג: השתלת אברים מן החי ומן המת בהלכה (הרצאה בפני רופאי ביה"ח אסף הרופא "להלכה ולא למעשה", ע' פט14). בעמ' שכג: הוצאת אבר מן החי לצורך השתלתו בחולה. סי' סו עמ' שכח: הפסקת נשימה היא גדר המות (נגד השתלת לב).
- קג. שערים — עתון יומי, שנה כח, תל-אביב, י"ג אדר ב' תשל"ח, עמ' ג: מכתב הגאון רבי משה פיינשטיין מעש"ק ב' דר"ח אדר השני תשל"ח: נגד השתלת לב.
- קד. קול צופיך מהרב יהודה גרשוני, ירושלים תשמ"מ, עמ' שעד: השתלת הלב לאור ההלכה. עמ' שפא: השתלת עין ושאר אברים לאור ההלכה. עמ' שצא: בירור הלכתי בענין השתלת כליות. עמ' שצח: בירור השיטות בענין ניתוח מתים. עמ' תז: עוד בענין הנ"ל (המשך למאמר הקודם. צילומי מאמרים שפורסמו בכתבי עת: סא 3 — 5, סט 4, 5).
- קה. הביטוח בהלכה, מחקר הלכתי היסטורי מהרב מנחם סליי, תל-אביב תשמ"מ, פרק ט עמ' 127: סעיף ניתוח שלאחר המות בחוזה הביטוח (מורחב מן ק, מתבסס על ל, מו, לח, נד 21, סא 2, עה).
- קו. מאורות, רבעון הרבנות הראשית לישראל... הרפואה לאור ההלכה, אביב תשמ"מ, עמ' 5. הרב שלמה גורן: לימוד אנטומיה בבית הספר לרפואה. עמ' 18: התרמת כליות ועיניים עבור חולים. עמ' 93: הרב יעקב רקובסקי: השתלת אברים באספקלריא של תורה.
- קז. תחומין, קובץ הלכתי, הוצאת "צמת — יד שפירא", אלון שבות — גוש עציון, כרך א, חורף תשמ"מ, עמ' 237. הרב שאול ישראלי: ריפוי כויות ע"י השתלת עור מן המת.

- קח. שו"ת יחווה דעת, ח"ג, מאת הרב עובדיה יוסף, ירושלים תש"ס, סי' פה (הערה). בפוליסות ביטוח מסויימות קיים סעיף הקובע כי לחברת ביטוח תהיה זכות לכצע ניתוח שלאחר המות... ע"פ ההלכה אין מקום להתיר להסכים לסעיף זה.
- קט. ספר הלכה ורפואה, קובץ הלכה בעניני רפואה, כרך א, נכתב ונערך ע"י הרב משה הרשור, ירושלים – שיקגו תש"מ, עמ' רסב. הרב דוד אפלבוים: טיפול ב"הורמון הגדילה" לפי ההלכה. הורמון הגדילה נרכש מבלוטת יתרת המוח הקדמית, שאפשר להוציאה מהראש לאחר פטירת האדם. נידונו בעיות הקשורות בניתוח לאחר המות ובאיסור הנאה מן המוח.
- שפ, כרך ב, ירושלים תשמ"א, עמ' ג. הרב חיים דוד רגנשבורג: השתלת הלב בהלכה. עמ' ט. הנ"ל: ניתוח המתים בהלכה.
- קי. ספר בן יהוידע על אגדות הש"ס, ח"ב, מאת הרב יוסף חיים (בעל הבן איש חי), ירושלים תשכ"ד, עמ' כא, (על הגמרא מסכת פסחים דף מט:), ד"ה ודע כי אחד אפיקורוס, מתיר ניתוחי מתים לצורך לימודי רפואה בע"ה, "ולא חיישינן לביזיון דידיה דיהיה לו כפרה בכך" והוסיף ש"דברים אלו היו נמצאים בדורות הראשונים". אך במת ישראל [שאינו ע"ה] "לא ניתן להם רשות בכך משום ניול וכיזיון".*

★

כמה וכמה ענינים קשורים בבעיית נתוחי מתים. נציין כאן מראי מקומות לעניינים מיוחדים מסויימים.

- ניתוח לצרכי תשלום פיצויי ביטוח – ל, לח, מ, מו, סא2, עה, צב, ק, קה, קח. השתלת אברים לניתוח פלסטי – מג6, 8, מח, נ9 – 22, נג, נד1, נה, ס, סא3, סג, סד, סו, סז2 – 8,3 – 10,12,16, עא1, עד1, עו, פ, פא2 – 3, פב2, 4, פג, פה2 – 7, פט1 – 5,3 – 9,6,14 – 16, צ, צד, צו, קב, קג, קד, קו, קז. טומאת כהן בניתוח והשתלה – יא5, טו2, סח, עז, צט. ניתוח נפל – 10ג – 11, ד, ז, סז3, פא, פד, פט6, צ. קביעת המוות – מג7, נה, סא6, סז2,12,14, סח, עא4 – 5, פב3, 5, פט3,12,13, צה, קב.

יש תשובות המקיפות את כל השטח או כמעט כולו. תצויין כאן לדוגמא תשובות של הרב יצחק אריאלי בנועם, ספר ששי – סז5.

★

* ערך זה נוסף לכיבליוגרפיה ע"י העורך.

בסקירה דלעיל התכוונו לסקור את הספרות ההלכתית שדנה בבעית נתוחי המתים, אך לא תמיד ההגדרות ברורות הן מבחינת הנושא הן מבחינת אופי הדיון. ויש וודאי ערכים בסקירתנו שאפשר לחלוק על הכללתם בה. ומובן מעצמו שאין הכללת הערך לסקירה מראה על הזדהות כל שהיא של עורכה עם הדעות המובעות בו. נפנה עוד את תשומת לב הקורא למספר מאמרים ומקרים הסוקרים את הבעיה מבחינה הלכתית-רפואית ומשפטית*.

1. הרופא העברי — קובץ רפואי מדעי... בעריכת ד"ר משה אינהורן ניו-יורק תרצ"ז. עמ' 130. ד"ר הירש ליב גורדון: בדיקת מתי ישראל על פי דיני ישראל. מבטיח להסביר שאין איסור בניתוח לאחר המוות על יסוד 22 תשובות מרבנים "אורטודוקסים" שאסף. — המאמר לא הושלם וההכטחה לא קוימה. כפי שמוסר לי ר' ישראל יעקב דינסטג נ"י ניו-יורק, הודיעו ד"ר גורדון, שלא המשיך את מחקרו ב"הרופא העברי", אלא מסר את החומר הביבליוגרפי מהשאלות ותשובות בענין זה להרב הראשי ר' ישראל יעקבוביץ שליט"א.
2. מיכאל גרייבר: נתוח המתים לצרכי למוד וחקירה מנקודת השקפת הדת הישראלית. ירושלים תש"ג.
במונוגרפיה זו נאסף חומר רב מהספרות ההלכתית וכן תואר המאבק של הסטודנטים היהודים לרפואה באוניברסיטאות בפולין לקבל גופות מתים לביתור ללימוד אנטומיה. מגמת המונוגרפיה להראות שיש להחיר מבחינת ההלכה את הניתוח והביתור של גופות מסויימות.
3. המעין כתב עת מוצא לאור ע"י מוסד יצחק ברייער. ירושלים מנחם-אב תשט"ז. כרך ג, גליון א — ב, עמ' 21. ד"ר יעקב לוי: נתוחי מתים בישראל (ההלכה והמדע הרפואי).
4. נעם במה לכירור בעיות הלכה. ספר שביעי, ירושלים תשכ"ד, עמ' שסז. ד"ר שמעון שרשבסקי: על נתוח מתים.
5. שם ספר שמיני. ירושלים תשכ"ה, עמ' רלא. ד"ר יעקב לוי: קביעת סיבת המות ובעיותיה ההלכתיות.
6. תורה שבעל פה הרצאות בכינוס הארצי השישי לתושבע"פ. ירושלים תשכ"ד, עמ' סא, הרב ד"ר ישראל יעקבוביץ: בעיית ניתוח המתים להלכה ולמעשה.
7. שם עמ' פב. פרופ' ו. זילברשטיין: ניתוח מתים לאור קורות הרפואה והתפתחותה. נדפס גם ב"סיני", ירחון לתורה ולמדעי היהדות שנה כח, חוב' א — ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' סב וב"מחניים" כסלו תש"ל, גליון קכג.

* חומר נוסף ע' לעיל הערה 1 ר-2.

8. הרב ד"ר עמנואל (ישראל) יעקובוביץ: הרפואה והיהדות מחקר השוואתי והיסטורי על יחס הדת היהודית לרפואה. ירושלים תשכ"ו, עמ' 161, ביתור אנטומי, ע' 185. השתלח אברים. תרגום של ספר שהופיע באנגלית בניו-יורק 1959.
9. שערים עתון יומי. שנה טז, תל אביב, כב וכג מנחם אב תשכ"ו. ד"ר יעקב לוי: בעית ניתוחי מתים ומדע הפטולוגיה החדיש. מי שקובע את "פיקוח הנפש"?
10. המעיין כתב עת מוצא לאור ע"י מוסד יצחק ברייער, כרך ז גליון ב, ירושלים טבת תשכ"ז, עמ' 43. הרב קלמן כהנא: ניתוחי מתים בהלכה.
11. וונדר מאיר: מאור עינים – מפתח למבחר מאמרים בכתבי-עת תורניים – תשכ"ז, בני ברק תשכ"ח, כנ"ל – תשכ"ח, בני ברק תשכ"ט; כנ"ל – תשכ"ט, בני ברק תשל"ב. לפי המפתח בערכים ניתוחי מתים והשתלח לב חומר רב על הנושא והמאבק סביבו.
12. דיני ישראל, שנתון למשפט עברי ולדיני משפחה בישראל, אוניברסיטת תל-אביב, הפקולטה למשפטים, כרך ז, תל-אביב תשל"ו, עמ' קמג. שמואל ברקוביץ: אספקטים משפטיים בשאלת ניתוחי מתים בישראל. כנ"ל, כרך ח, תשל"ז: חלק ב' של המאמר הנ"ל. סקירה מקיפה המכילה חומר רב מבחינה משפטית, רפואית ומציאותית ודנה גם באספקטים ההלכתיים.
13. שערים, עתון יומי, שנה כח, כ"ב באדר ב' תשל"ח, עמ' ד. הרב קלמן כהנא: השתלח הלב – תזכיר, הוגש ביום י"א באדר ב' תשל"ח ליועץ המשפטי של הממשלה (תדפיס).
14. אסיא, חוב' לד, תשרי תשמ"ג. הרב מאיר וונדר: מפתח למאמרי רפואה והלכה שנדפסו בכתבי-עת תורניים בשנים תשל"ג – תש"ם. עמ' 55: ניתוחי מתים. עמ' 56: השתלח איברים. הגדרת המוות. חוב' לז, כסלו תשמ"ד. הנ"ל: מפתח כנ"ל (עם תמצית מקוצרת של הנדון במאמר) בשנת תשמ"א. עמ' 74: ניתוח מתים. עמ' 75: השתלח איברים. עמ' 76: הגדרת המוות.

על המצב החוקי במדינת ישראל מראשית חקיקת חוק האנטומיה והפתולוגיה בסוף שנת תשי"ג ועד היום ע' רשומות, ספר החקים תשי"ג, גל' 134, עמ' 162, מיום כ"ד באלול תשי"ג; אלעזר ל. גלובוס: שאלות ותשובות על חוקי ניתוח מתים ב"הרפואה" – עתון ההסתדרות הרפואית בישראל, כרך ס, חוב' ו, כ"ז באדר תשכ"א, עמ' 196; במאבק נגד ניתוחי מתים, ירושלים תשכ"ז, רשומות – ספר החקים תשמ"א, גל' 992, עמ' 42, מיום ג' בטבת ה' תשמ"א.